

SLINGERBEWEGINGEN. CONTROVERSE EN GESCHIEDSCHRIJVING OVER RELIGIE IN DE ZESTIENDE-EEUWSE NEDERLANDEN.

Violet Soen en Paul Knevel

3

De geschiedschrijving over reformaties is vol scherpe controverses. Reeds in de zestiende eeuw zelf gebruikten zowel protestanten als katholieken kronieken en geschiedverslagen als een middel om het recht en het publiek aan hun kant te krijgen. Daarbij schreven ze net zo gepassioneerd over het lang vervlogen verleden als over de eigen tijden. De inzet van deze interpretaties van het verleden was dan ook groot: wie was de rechtmatige opvolger van de 'ware' (eerste) kerk, en vooral, wie bracht de 'ware' hervorming van geloof en zeden? Hoewel de strijdende partijen vaak (maar niet altijd met de nodige zorg) historische documenten selecteerden en bestudeerden, waren hun interpretaties doorgaans vrij stereotiep: de tegenstander werd gedemoniseerd en de eigen vervolgde geloofsgenoten werden tot martelaars geproclameerd. Op paradoxale wijze werd ook door alle confessies de traditie en de continuïteit met de bijbel en de eerste kerk benadrukt, om zo de eigen hervormingsgezindheid te bewijzen.¹

De geschiedschrijving over de zestiende eeuw kwam ook in de eeuwen daarna maar moeilijk los van die partijdigheid. Tot ver in de twintigste eeuw verliep het historische onderzoek langs confessionele lijnen: protestanten bestudeerden de reformatie, katholieken de contrareformatie. Veel oog voor de 'ander' had men daarbij doorgaans niet, en al te gemakkelijk werden in werkelijkheid pas veel later gestolde confessies terug geprojecteerd in de tijd, zodat voorgangers konden worden geclaimd en scherpe scheidslijnen tussen de confessies konden worden geconstrueerd. De eigen geloofsgenoten hadden in het verleden steeds het gelijk aan hun zijde. Geschiedschrijving had zo veel weg van het opmaken van een winst- en verliesrekening, waarna de eigen confessie meestal aan het langste eind trok.² Vandaag de dag is deze historische stellingenoorlog tussen de christelijke confessies (grotendeels) voorbij. Ook de inzet van de geschiedschrijving over religie in de zestiende eeuw is volledig anders: hoe kunnen historici deze godsdiensttwisten zo treffend en oordeelkundig mogelijk beschrijven, en recht doen aan de aspiraties en attitudes van zestiende-eeuwse gelovigen zelf?

In deze bundel stellen we voor om de religieuze verhoudingen in de zestiende-eeuwse Nederlanden te analyseren aan de hand van de begrippen 'hervorming' en 'controversie'. Op het eerste zicht lijkt dat misschien een terugkeer naar de oude geschiedschrijving die vaak kritiekloos het discours van de zestiende-eeuwse termen overnam. Maar dat is het bij nader inzien niet. Door 'hervorming' en 'controversie' als dynamische begrippen te beschouwen, kan de dynamiek en de onvoorspelbaarheid van het tijdvak zelf in kaart worden gebracht. De religieuze veranderingen van de zestiende eeuw overkwamen de geestelijken en gelovigen niet

¹ P. Polman, *L'élément historique dans la controverse religieuse du XVIe siècle*, Gemblours 1932. Hoewel dit overzicht bezwaarlijk als een neutraal geschiedwerk kan worden beschouwd, biedt het nog steeds een overzicht van de belangrijkste 'historische' controverses tussen de katholieke en protestantse confessies in de zestiende eeuw.

² P.B.M. Blaas, 'Nederlandse geschiedschrijving na 1945', in: W.W. Mijnhardt (red.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945*, Utrecht/Antwerpen 1983, p. 9-47, aldaar p. 21-22; G. de Bruin, 'De geschiedschrijving over de Nederlandse Opstand', in: Mijnhardt, *Kantelend geschiedbeeld*, p. 48-82, aldaar p. 68-69.

alleen maar; de veranderingen vroegen om reacties en daden. Het tijdvak van de reformaties werd zo een opwindende periode vol theologische debatten, publieke godsdienstgesprekken, donderpreken, propaganda en publicaties, wijzigende rituelen en kritische zelfreflectie. De religieuze reformaties vonden plaats in wat recent een *culture of persuasion* is genoemd.³ Door hervorming en controverse bovendien als één beweging te beschouwen, kunnen we een aantal recente vernieuwingen in de huidige historiografie illustreren en kanttekeningen plaatsen bij de geschiedschrijving tijdens de laatste decennia van de twintigste eeuw.

Geschiedschrijving tot 1960

De traditionele geschiedschrijving over de reformatie in de Nederlanden was lang niet alleen religieus ‘verzuild’, maar ook vast verankerd in nationale kaders. De geschiedschrijvers waren tot in de jaren 1960 in de ban van de eigen nationale grenzen en confessie. De oude, al uit de zestiende eeuw zelf stammende, stellingenoorlog over wat orthodoxie nu eigenlijk was en wie de waarheid in pacht had, kon zo eindeloos worden herkauwd, later veelal aangevuld met de vraag welke weg de beste garantie bood voor vernieuwing en moderniteit: de katholieke of de protestantse? Het antwoord op die vragen werd grotendeels bepaald door de religieuze en geografische plaatsbepaling van de beschouwer. In de Lage Landen konden zich zo twee, op zichzelf staande historiografische tradities ontwikkelen, die de scheiding tussen Noord en Zuid, tussen de protestantse Nederlandse Republiek en de contrareformatorische Spaanse Nederlanden, als een vanzelfsprekend uitgangspunt namen en amper over de eigen nationale grens heen keken.⁴

In Nederland lag de nadruk in de geschiedschrijving over de religieuze ontwikkelingen in de zestiende eeuw lang op het eigen ‘Nederlandse’ karakter van de reformatie (op de overkoepelende vraag tot welke religieuze denominaties dissenters als de David Joristen, ‘spiritualisten’, ‘sacramentariërs’ en ‘libertijnen’ nu eigenlijk gerekend moesten worden)⁵, en op de rol van het calvinisme in de Opstand. Dat laatste onderwerp sloot natuurlijk naadloos aan bij een oud strijdpunt onder de opstandelingen zelf: of de Opstand ter wille van de vrijheid (*haec libertatis ergo*) of ter wille van de godsdienst (*haec religionis ergo*) was ondernomen. Helemaal eenduidig was het antwoord al voor de Tweede Wereldoorlog niet, zoals Jan Romein in zijn beroemde oratie over ‘het vergruisde beeld’ moest vaststellen, maar de kaders, standpuntbepalingen en perspectieven waren wel sterk confessioneel en nationaal gekleurd.⁶

De studie naar de reformatie in de noordelijke Nederlanden had er iets voorspelbaars door. Calvinistische kerkhistorici domineerden sinds het einde van de negentiende eeuw bijna

³ Vergelijk A. Pettegree, *Reformation and the culture of persuasion*, Cambridge 2005.

⁴ Een beredeneerd overzicht voor de publicaties tot 1950 vindt men in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 4, Utrecht/Antwerpen 1952, p. 410-412.

⁵ J. Pollmann, ‘The Low Countries’, in: A. Ryrie (red.), *The European Reformations*, Basingstoke/New York 2006, p. 80-101, aldaar p. 81.

⁶ J. Romein, ‘Het vergruisde beeld. Over het onderzoek naar de oorzaken van onze Opstand’ (1939), in: Idem, *Historische lijnen en patronen. Een keuze uit de essays*, Amsterdam 1976, p. 147-162.

vanzelfsprekend het veld en de onderzoeksagenda, met een overzichtelijk beeld tot gevolg.⁷ De protestantisering van de noordelijke Nederlanden, zo kon men bij hen lezen, was in opeenvolgende fasen verlopen – een humanistische, lutherse en vanaf 1530 doperse fase – om uiteindelijk te culmineren in het calvinisme, dat vervolgens de stuwende factor in de Opstand was geweest en het godsdienstige leven in de Republiek had beheerst.⁸ Natuurlijk waren er dissidente geluiden, zoals die van niet-confessionele politieke historici die de natievormende factor van het calvinisme nuanceerden en deels voortbouwden op de oude these van Robert Fruin dat de Opstand in de eerste plaats een nationale strijd tegen de Spaanse overheerser was geweest. Kerkhistorici als F. Pijper en J. Lindeboom op hun beurt stelden tegenover het in hun ogen van elders afkomstige calvinisme een oudere, door theologen en humanisten als de ‘Nederlanders’ Cornelis Hoen, Anastasius Veluanus en natuurlijk Erasmus geïnspireerde, ‘nationaal-gereformeerde’ traditie van een tolerant, bijbelgericht, ondogmatisch, individualistisch christendom, die in hun ogen altijd de ‘grondkleur van het openbare leven’ had bepaald en zo een matigende invloed had uitgeoefend op geloof en samenleving.⁹ Zij verzetten zich daarmee tegen wat Pijper treffend omschreef als ‘het streven der Vrije Universiteitsmannen om het tijdstip der vestiging [van het calvinisme] zoo vroeg mogelijk te stellen’.¹⁰ Daarmee verwees hij onder andere naar iemand als de VU hoogleraar F.L. Rutgers die in zijn oratie over ‘Calvijns invloed op de Reformatie uit de Nederlanden’ uit 1898 had beweerd dat het eigen karakter van de Nederlandse reformatie ‘niet de godsdienstige oppervlakkigheid van het Humanisme [was], niet de nuchtere verstandelijkheid van het zoogenaamde Zwinglianisme, niet de traagheid van het kerkelijk Conservatisme, noch ook de losbandigheid of de bandeloosheid van het Anabaptisme of het Libertinisme, maar veeleer het beginsel dat dat alles reeds vroeg overwonnen heeft, het beginsel dat belichaamd was in het Calvinisme, naar den diepen, veelomvattenden zin van dat woord’.¹¹

In hun kritiek op deze exclusieve calvinistische lezing van de reformatie in de Nederlanden sloten Pijper en Lindeboom aan bij een oudere traditie, die via de negentiende-eeuwse theologen van de Groninger richting terugging tot het remonstrantse verzet tegen het door de calvinisten geclaimde eerstgeboorterecht. ‘Wij waren er eerder dan gij’, zou Johannes Uytenbogaert zijn orthodox-calvinistische opposanten hebben voorgehouden.¹² Maar tot werkelijke vernieuwing en verbreding van het onderzoek leidde kritiek als die van kerkhistorici als Lindeboom niet. Daarvoor was zij te nationaal en te uitsluitend confessioneel theologisch gedacht.

⁷ Zie over de voorgeschiedenis van deze evoluties het hoofdstuk ‘Verbeeld verleden. Religieus nationalisme en het ontstaan van de Nederlandse kerkgeschiedenis’, in: P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990*, Amsterdam 1996, p. 147-168.

⁸ D. Nauta, ‘De reformatie in Nederland in de historiografie’, in: P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen (red.), *Geschiedsbrijving in Nederland. Deel II Geschiedbeoefening*, Den Haag 1981, p. 206-227, aldaar p. 218-221; W. Janse, ‘De protestantse reformatie in de Nederlanden. Wendingen in de twintigste-eeuwse historiografie’, in: J. de Mooij, I. Smits (red.), *Balans van een eeuw. Wendingen in de historiografie van het christendom 1901-2001*, Heerenveen 2002, p. 33-49, aldaar p. 41.

⁹ J.C.H. Blom en C.J. Misset, ‘“Een onvervalschte Nederlandsche geest”. Enkele historiografische kanttekeningen bij het concept van een nationaal-gereformeerde richting’, in: J.C.H. Blom (red.), *Burgerlijk en beheerst. Over Nederland in de twintigste eeuw*, Amsterdam 1996, p. 82-99.

¹⁰ W. Janse, ‘A Century of Historiography: The *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*’, in: *Church History and Religious Culture (formerly Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis. Since 1829)* 90 (2010), p. 651-674, aldaar p. 658-660.

¹¹ Geciteerd naar Janse, *Een eeuw historiografie*, p. 8.

¹² Blom, Misset, ‘“Een onvervalschte Nederlandsche geest”’, p. 91-94.

Datzelfde gold eigenlijk ook voor het katholieke tegengeluid, dat zijn sterkste vertolkers vond in R.R. Post en L.J. Rogier. Die laatste werd in zijn historische werk sterk gedreven door het ideaal van een harmonisch samengaan tussen vaderlandsliefde en geloofstrouw, tussen kerk en vaderland.¹³ Dat resulteerde onder andere in de tweedelige *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16^e en 17^e eeuw* (1945-1946), waarin hij afrekende met het werk van calvinistische historici, die het protestantisme als de natuurlijke reactie op de dwaalleer en het falen van de katholieke kerk beschouwden, en het calvinisme als de vitale kracht achter de Opstand benoemden. Rogier onderkende wel degelijk enkele misstanden in de oude kerk, maar relativeerde die en meende dat zij de reformatie niet hadden voortgebracht. Meer nadruk legde hij op de slechte sociaal-economische omstandigheden en de uitgeoefende politieke druk. Ook minimaliseerde Rogier het aantal protestanten. De Opstand was het werk geweest van wat hij de dictatuur van een kleine groep calvinisten ('verre dat kleinste hoopken') noemde. Aansluitend op het revisionistische werk van Pieter Geyl meende hij dat het betrekkelijke succes van de protestantisering van de Republiek alleen te verklaren viel uit de medewerking van de burgerlijke overheid. Zonder verbod van de katholieke godsdienstuitoefening en toekenning van geldfondsen aan de gereformeerde kerk had het calvinisme nooit een dergelijke grote verspreiding gekend. Rogier introduceerde zo nieuwe invalshoeken, maar hij bleef in zijn visie op de reformatie toch ook uitgaan van volledig uitgekristalliseerde confessies in een nationale context.¹⁴ Pas in de jaren 1960 zou in Nederland een minder eenvormig en deterministisch perspectief op de reformatie tot ontwikkeling komen en de nationale en verzuilde kaders worden doorbroken.

Ook in België werd de zestiende eeuw al gauw een geliefd onderwerp om het nieuwe vaderland van een ouder fundament te voorzien: boven alles verleende de 'eigen' keizer Karel V de broodnodige luister aan het jonge koninkrijk. In het bewust eendrachtgezinde plaatje van *l'union fait la force* werd religie naar de achtergrond verwezen; de Opstand werd voortaan eerder als een burgerlijke dan een religieuze revolte beschouwd.¹⁵ Pas vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw, toen katholieken en liberalen opnieuw de strijd aangingen in de politieke arena, werden ook de religieuze troebelen van de zestiende eeuw gretig ingezet voor het eigen gelijk. Katholieke apologeten – voornamelijk clerici van allerlei soort en slag dienden zich gretig aan – loofden Karel V en Filips II voor hun standvastige steun aan het katholieke geloof in de religieus bewogen tijden. In hun visie zorgden de aartshertogen Albrecht en Isabella ten slotte voor de broodnodige katholieke restauratie tijdens een bescheiden Gouden Eeuw vanaf 1600.¹⁶ In

¹³ A.G. Weiler, 'Het werk van professor Post. Een historiografische plaatsbepaling van het laatmiddeleeuwse Nederlandse katholicisme tussen protestantisme en humanisme', in: *Trajecta 4* (1995), p. 226-240; J.A. Bornewasser, 'Geschiedbeoefening en katholieke geloofsovertuiging in verschuivend perspectief', in: Geurts, Janssen, *Geschiedschrijving in Nederland II*, p. 229-248, aldaar p. 242. Zie ook later: J.A. Bornewasser, 'De katholieke historicus L.J. Rogier (1894-1974) en zijn trouw aan het Vaderland', in: *Trajecta 4* (1995), p. 241-253.

¹⁴ Rogier, *Kerkelijke verboudingen*, dl. 1, p. 442; Geyl, 'Protestantisering'; De Bruin, 'De geschiedschrijving over de Opstand', p. 68-69.

¹⁵ E. Peeters, *Het labyrint van het verleden. Natie, vrijheid en geweld in de Belgische geschiedschrijving, 1787-1850*, Leuven 2003, p. 93-100 en p. 117-121.

¹⁶ W. Thomas, 'La Corte de los archiduques Alberto de Austria y la Infanta Isabel Clara Eugenia en Bruselas (1598-1633). Una revisión historiográfica', in: A. Crespo Solana en M. Herrero Sánchez (red.), *España y las 17 provincias de los Países Bajos. Una revisión historiográfica*, 2 dln., Córdoba 2002, p. 355-368, aldaar p. 359-360.

tegenstelling tot in Nederland werd dus niet zozeer het religieuze karakter van de bevolking, als wel dat van haar vorsten beklemtoond. De katholiek-gezinde geschiedschrijving was bovendien niet alleen Belgicistisch, maar vaak ook uitgesproken royalistisch. De anti-Spaanse ondertoon en echo's van de Zwarte Legende in de werken van deze katholieke schrijvers dienden om de mythe van de 'vreemde overheersing' te ondersteunen, en zo het ontstaan van België verder te onderbouwen: alles wat Filips II verkeerd had gedaan, was de schuld van zijn Spaanse karakter en de 'Spaanse' inquisitie.¹⁷ Tegelijkertijd inspireerde deze katholieke geschiedschrijving tot een reeks studies over belangrijke bisschoppen en pastoors, of lokale kerkelijke instellingen in de Nieuwe Tijd, veelal in het voetspoor van kanunnik Pierre Claessens en diens *Histoire des archevêques de Malines* (1881). Ook in deze studies werden de nieuwe staatsgrenzen anachronistisch op het verleden geprojecteerd: de oude kerkprovincie Mechelen genoot alle aandacht, maar de tegenhangers Kamerijk en Utrecht konden bij Belgische geschiedschrijvers op weinig of geen belangstelling rekenen.¹⁸

Daartegenover claimden liberale geschiedschrijvers de *geuzen* als hun voorgangers. Zij beschouwden zichzelf als de negentiende-eeuwse erfgenamen van de zestiende-eeuwse strijders voor gewetens- en godsdienstvrijheid en de scheiding tussen kerk en staat. De antiklerikale Tijl Uilenspiegel werd door hen verheven tot zinnebeeld van de *geus*¹⁹; in ieder geval was deze *picaro* een veiliger held dan de prins van Oranje, want orangisten riskeerden toen nog beschuldigd te worden van majesteitsschennis.²⁰ De bibliothecaris F. Vander Haeghen van de Gentse Rijksuniversiteit verzorgde in 1890 een *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais*, maar het was vooral hoogleraar P. Frédéricq aan diezelfde universiteit die vanuit een liberaal perspectief talrijke bronnenuitgaven en publicaties over de inquisitie en geloofsvervolging in de zestiende-eeuwse Nederlanden coördineerde.²¹ In deze traditie kon het 'Wonderjaar' op bijzondere interesse rekenen.²² Voor liberale geschiedschrijvers diende het zestiende-eeuwse verleden als bewijs dat 'het volk' altijd protest had aangetekend tegen een té grote intrusie van katholieken in het staatsbedrijf en tegen het religieus fanatisme van hun vorsten. Zo werd het échte slagveld tussen katholieke en liberale visies op de zestiende eeuw ongetwijfeld de geschiedschrijving over 'de' inquisitie (al naargelang het standpunt zonder of met inbegrip van de godsdienstvervolging door wereldlijke overheden): waar voor katholieke geschiedschrijvers de zestiende-eeuwse inquisiteurs de landvoogden hadden aangemaand tot

¹⁷ W. Thomas, 'De zwarte legende voorbij. Spanje, de Zuidelijke Nederlanden en de eerste globalisering 1500-1700', in: *Academiae Analecta. Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten* 20 (2013), p. 3-20; J. Stengers, 'Le mythe des dominations étrangères dans l'historiographie belge', in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 59 (1981), p. 382-401; Peeters, *Labyrint*, p. 119-120.

¹⁸ P. Claessens, *Histoire des archevêques de Malines*, 2 dln., Leuven 1881. Over Claessens, zie F. Willems, 'Mgr. P. Claessens', in: *Het Belfort* 3 (1888), p. 95-104 en p. 193-207.

¹⁹ M. Beyen, *Held voor alle werk: de vele gedaanten van Tijl Uilenspiegel*, Antwerpen 1998.

²⁰ G. Deneckere en G. Donckers, 'Een publiek geheim voor de rechtbank. Paradoxen in de censuur op 'majesteitsschennis' in een liberale constitutionele monarchie. België, 1846-1847', in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 85 (2007), p. 339-360.

²¹ J. Tollebeek, *Frédéricq en Zonen, een antropologie van de moderne geschiedwetenschap*, Amsterdam 2008.

²² J. Decavele, 'Historiografie van het zestiende-eeuws Protestantisme in België', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 62 (1982), p. 1-27, aldaar p. 11-13.

matiging en reconciliatie, waren ze voor liberale geschiedschrijvers nietsontziende beulen en moordenaars.²³

Aan het begin van de twintigste eeuw was het pantheon van België allesbehalve eenduidig – Egmond, Hoorn waren wel opgenomen, Oranje viel in gedeeltelijke ongenade; keizer Karel V kon meestal door de beugel, zijn zoon Filips II al snel wat minder.²⁴ De Gentse hoogleraar Henri Pirenne verhief die ambivalente visie tot canon in het derde deel van zijn *Histoire de la Belgique* (1907): de Spaanse periode bracht onheil en achteruitgang, de Opstand mislukte in haar nationale aspiraties, en ergens was het katholieke karakter van de vorsten daar mede voor verantwoordelijk.²⁵ Vlak daarvoor had de Leuvense hoogleraar Alfred Cauchie de kritische kerkgeschiedenis evenwel nieuw leven ingeblazen, onder meer door de stichting van de *Revue d'histoire ecclésiastique*. Daarnaast publiceerde een reeks katholieke historici nog voor de Tweede Wereldoorlog een trits vrij degelijke en kritische studies over klassieke thema's als kerk-staatrelaties, pauselijke diplomatie, cesaropapisme, de invoering van de Tridentijnse hervorming en zo meer.²⁶ In vergelijking met Nederland richtte de geschiedschrijving zich dus meer op de kerk-staatrelaties, kerkelijke infrastructuur en godsdienstvervolgung; de brede geloofsbewegingen of -twisten verklaarden veel minder de *Volksgeist* van het land, laat staan zijn ontstaan. Religieuze troebelen behoorden in België niet tot de *founding myth* van de staat, maar werden wel door de katholieken en liberalen gebruikt voor de legitimatie van hun eigen politieke strijd.²⁷

Aan beide zijden van Maas en Waal was zo sprake van een internalistische geschiedschrijving die werd gekenmerkt door eigen nationale voorkeuren of gevoeligheden die de eigen zuil nauw aan het hart lagen. Deze werden vervolgens op de zestiende eeuw geprojecteerd, maar dan wel min of meer binnen de anachronistische grenzen van de koninkrijken Nederland en België. Alleen de 'Groot-Nederlandse' gedachte van Pieter Geyl zorgde voor een breder blikveld: er kwam erkenning voor de wortels van het calvinisme in het 'Zuiden', voor catholicisme in het 'Noorden' en bovenal voor de geleidelijke 'protestantisering' van de Republiek.²⁸ Maar de weinige reizen van historici over de grens, en de beperkte vertrouwdheid met ander dan het lokale bronnenmateriaal, zorgde ervoor dat de geschiedschrijving over religie in de zestiende-eeuwse Nederlanden vaak verviel tot een dovemansgesprek tussen Nederlandse en Belgische historici. Comparatief onderzoek kreeg maar weinig kans: voor protestantse geschiedschrijvers ging de aandacht naar de vervolging en de standvastigheid van hun

²³ W. Thomas, 'La leyenda negra reinventada. El tema de la Inquisición y la política religiosa española del siglo XVI en la historiografía belga del siglo XIX', in: J.J. Martínez Millán en C. Reyero (red.), *El siglo de Carlos V y Felipe II. La construcción de los mitos en el siglo XIX*, 2 dln., Madrid 2000, p. 407-430.

²⁴ Peeters, *Labyrinth*, p. 120-121.

²⁵ H. Pirenne, *Histoire de Belgique tome III*, Brussel 1907, p. 139 en p. 376-377, etc., zie ook Thomas, 'La Corte', p. 363-364.

²⁶ Zie de diverse bijdragen in het gelegenheidsnummer *Revue d'histoire ecclésiastique* 95:2 (2000) naar aanleiding van het honderdjarig jubileum van het tijdschrift. F. Willockx, *L'introduction des décrets du Concile de Trente dans les Pays-Bas et dans la principauté de liege*, Leuven 1929; B. De Meester, *Le Saint-Siège et les troubles des Pays-Bas, 1566-1739* (Université de Louvain. Recueil des travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie, 2e série XXVIII), Leuven 1939.

²⁷ J. Decavele, 'Historiografie van het zestiende-eeuwse Protestantisme in België', p. 1-3.

²⁸ P. Geyl, *The Revolt of the Netherlands 1555-1609*, Londen 1932; zie ook G. Marnef, 'Belgian and Dutch Post-war Historiography on the Protestant and Catholic Reformation in the Netherlands', in: *Archiv für Reformationsgeschichte* 100 (2009), p. 271-292, aldaar p. 271-272.

zestiende-eeuwse geloofsgenoten, voor katholieke geschiedschrijvers daarentegen naar de standvastigheid van de vervolgers en de weldadige impact van het hernieuwde katholicisme op de lange termijn; voor Nederlandse historici vormde de Opstand een bron van trots, voor hun Belgische tegenhangers een kiem van dispuut. Het onderzoek in beide landen spitste zich dus toe op onverenigbare grootheden binnen de eigen landsgrenzen, met onvermijdelijke controverses tot gevolg.

De ontmijsing van de stellingenoorlog

In 1962 publiceerde J.J. Woltjer zijn *Friesland in Hervormingstijd*. Wat op het eerste gezicht een gedegen proefschrift over een traditioneel onderwerp leek, bleek bij nader inzien een voorbode te zijn van de deconfessionalisering, internationalisering en verbreding van de kerkgeschiedenis die in de laatste decennia van de twintigste eeuw haar beslag kreeg. Juist door zijn doorwrocht bronnenonderzoek en het beperkte gewestelijke perspectief kon Woltjer gedetailleerd de diffuse, nog in het geheel niet uitgekristalliseerde religieuze en politieke verhoudingen in de eerste decennia van de reformatie onderkennen en analyseren. Confessionele aanduidingen als protestant, 'nationaal-gereformeerd', calvinist en katholiek bleken geen recht te doen aan de religieuze pluriformiteit, de vage grenzen tussen de verschillende religieuze groepen, de politieke onbestemdheid en bestaande twijfel onder grote groepen gelovigen. Een grote middengroep, noch uitgesproken protestant, noch uitgesproken katholiek, bepaalde voor een belangrijk deel de uitkomst van de reformatie en de Opstand.²⁹ Woltjer doorbrak zo bewust het nationale perspectief dat sinds Fruin zo populair was geweest en probeerde de betekenis van de vaak gebruikte term 'sympathisanten' of Rogiers vage omschrijving van 'onbeslisten' te nuanceren. Het bleek een vruchtbaar perspectief dat door Woltjer in de loop van de tijd in verschillende artikelen verder is uitgewerkt en vele onderzoekers sindsdien heeft geïnspireerd.³⁰

Eenzelfde effect had het eveneens in 1962 verschenen *Reichsstadt und Reformation* van de Duitse kerkhistoricus Bernd Moeller. Deze invloedrijke studie spoorde vele onderzoekers in de Nederlanden aan de religieuze omwentelingen en verwickelingen in hun complexe stedelijke context te bestuderen, met veel oog voor de sterke verwevenheid tussen overheid en kerk, de lokale machtsverhoudingen en sociaal-economische omstandigheden, en de gevolgen van de reformatie en/of herkatholisering voor de verschillende sociale groepen en de samenleving. Het reformatie-onderzoek stond dankzij deze nieuwe vragen niet langer vanzelfsprekend gelijk aan de studie naar de vestiging of mislukking van een van de strijdende confessies, maar kreeg een bredere maatschappelijke inbedding. De reformatie was niet langer een exclusieve strijd tussen theologanten en dominees, maar werd voortaan vooral gezien als een machtsconflict in de stad

²⁹ J.J. Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd*, Leiden 1962.

³⁰ Over de betekenis van Woltjer: Blaas, 'Nederlandse geschiedschrijving na 1945', p. 21-22; De Bruin, 'De geschiedschrijving over de Opstand', p. 71-72; Janse, 'De protestantse reformatie', p. 41-43.

tussen de zittende magistraat en voorheen uitgesloten burgers, breeddenkende handelaren en kooplieden, geletterde middengroepen en de brede onderlagen.³¹ In datzelfde jaar verscheen in België eveneens een spraakmakende monografie van G. Moreau over de reformatie in Doornik: deze stadsstudie over protestantisme in alle lagen van een voorname bisschopsstad deed Belgische (inclusief katholiek-geïnspireerde) onderzoekers de meerwaarde van andersoortige bronnen inzien, om zo de zestiende eeuw te herontdekken.³²

De zogenaamde ‘Woltjer-these’ en de hernieuwde aandacht voor stadsgeschiedenis zorgden voor een hele reeks studies naar de religieuze verhoudingen in stad en gewest in de late zestiende en begin zeventiende eeuw.³³ De reformatie, zo bleek telkens weer, was allesbehalve overzichtelijk verlopen. Lutheranisme, doperdom, calvinisme en katholicisme waren helemaal niet de monolithische bewegingen waar zij lang voor waren gehouden; in werkelijkheid was sprake van een kakofonie van religieuze opvattingen.³⁴ De nieuwe inzichten maakten het eindelijk mogelijk de vanzelfsprekende confessionele en nationale interpretaties te doorbreken, al bleven Belgische en Nederlandse onderzoekers vooral het nabijgelegen of eigen gewest nauwkeurig bestuderen. Het was de Britse onderzoeker A.C. Duke die als één van de eersten de reformatie in de Nederlanden vanuit een ruimer perspectief bestudeerde.³⁵

Tegelijkertijd ging ook in de geschiedschrijving over het katholicisme in de Nederlanden een nieuwe wind waaien. Daarbij was de inspiratie niet zozeer afkomstig van de (sociale) lokale geschiedenis, maar van de Franse godsdienstsociologie. Gabriel Le Bras, en later ook Jean Delumeau, hielden een pleidooi om het katholicisme van ‘onderop’ te bestuderen, met ruime aandacht voor het alledaagse leven en de rituele praktijken. Vooral de Leuvense hoogleraar M. Cloet bleek hierin een stuwende kracht. Hij spoorde tal van onderzoekers aan om op basis van de bisschoppelijke en dekenale visitatieverslagen het – door het Concilie van Trente nieuw

³¹ B. Moeller, *Reichsstadt und Reformation*, Gütersloh 1962; Janse, ‘De protestantse reformatie’, p. 44-45; G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577*, Antwerpen/Amsterdam 1996, p. 9.

³² G. Moreau, *Histoire du protestantisme à Tournai jusqu’à la veille de la révolution des Pays-Bas*, Parijs 1962. Het nationaal colloquium Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België (30 november-2 december 1967) werd in 1968 gepubliceerd in de *Bibliothèque de la Revue d’Histoire ecclésiastique: Sources de l’histoire religieuse de la Belgique. Moyen Âge et Temps modernes/ Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België. Middeleeuwen en Moderne Tijden*, Leuven 1968; Decavele, ‘Historiografie’, p. 24-26.

³³ Een beredeneerde bibliografie over “Prereformatie en vroege reformatie”, “Reformatie en begin katholieke restauratie”, “De beginjaren van Filips II 1555-1566”, “Religieuze situatie tot het begin van de strijd 1568-1579” etc. tot 1979 vindt men in de *AGN*, dl. 6, Haarlem 1979, p. 433-446. Voor de studies naar reformatie en stadsgeschiedenis zie C. Kooi, ‘The Netherlands’, in: David M. Whitford (red.), *Reformation and Early Modern Europe: A Guide to Research*, Kirksville 2008, p. 273-289. Een hele reeks studies over het protestantisme in ‘Belgische’ steden, aanvankelijk gepubliceerd in lokale en heemkundige tijdschriften staat opgesomd in *AGN*, dl. 6, Haarlem 1979, p. 435-436, voor de periode tot 1970 nog gedetailleerder in J. Van Houtte (red.), *Un quart de siècle de recherche historique en Belgique 1944-1968*, Leuven/Parijs 1970, p. 387-397; zie ook de studies onder de leiding van L.E. Halkin en G. Moreau aan de Universiteit van Luik: G. Moreau, ‘Les études d’histoire de la Réforme à l’Université de Liège’, in: *Revue Universitaire de Liège* 46 (1975), p. 57-65.

³⁴ A.Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*, Franeker 1974; J. Decavele, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen 1520-1565*, 2 dln., Brussel 1975; en hoewel strikt genomen vroeger A.L.E. Verheyden, *Geschiedenis der doopsgezinden in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIIe eeuw*, Brussel 1959.

³⁵ Zie diens gebundelde publicaties in *Reformation and Revolt in the Low Countries*, Londen 1990.

gedefinieerde – ‘kerkelijk leven’ te bestuderen.³⁶ Noodgedwongen door het beperkte aantal visitatieverslagen uit de late zestiende eeuw richtte dit onderzoek zich vooral op de zeventiende eeuw en ook bleef de focus beperkt tot de kerkprovincie Mechelen (en dan voornamelijk de Nederlandstalige gebieden). Niettemin toonde het interessante proefschrift van Th. Kok over de vestingstad Hulst (tot 1645 hoofdzakelijk in Habsburgse handen) een grote gevoeligheid voor de situatie in de aangrenzende jonge Republiek.³⁷ In deze vernieuwde historiografie werden voornamelijk dekenijen in landelijke gebieden bestudeerd, hetgeen een welkome afwisseling vormde met de stadsgeschiedenissen over het protestantisme.³⁸ Deze nieuwe wind in de studie over het katholicisme in de Nederlanden werd ook internationaal opgemerkt; zo verzorgde J. Tracy een Engels overzichtsartikel waarin hij enkele van de belangrijkste onderzoeksresultaten vergeleek met het toenmalige Franse onderzoek.³⁹ Deze nieuwe aandacht voor het kerkvolk betekende natuurlijk niet het einde van een meer traditionele kerkgeschiedenis van ‘bovenaf’. Zo verscheen er een reeks nieuwe ‘wetenschappelijke’ biografieën van bisschoppen, en werd de aanzet gegeven tot nieuwe bisdomgeschiedenissen zoals die over het bisdom Brugge en het bisdom Gent.⁴⁰

Vernieuwingen waren, ten slotte, merkbaar in de hernieuwde interesse voor de religieuze vluchtelingen en vluchtelingenkerken in de zestiende eeuw. Ook hier werd het traditionele narratief grondig aangepast. De vlucht ‘uit het Zuiden’ werd bijvoorbeeld niet langer gezien als alleen maar een vanzelfsprekende impuls aan de vestiging van de Republiek in het ‘Noorden’. In de plaats daarvan benaderden sociaal-economische, politieke en religieuze historici de wereld en de rol van geloofsvluchtelingen op interdisciplinaire wijze en stelden zij nieuwe vragen.⁴¹ Vooral de protestantse vluchtelingenkerken in Engeland en het Heilig Roomse Rijk kregen nieuwe aandacht. Vaak, zo maakten deze studies duidelijk, bleken de religieuze emigranten in hun *host society* een belangrijke invloed te hebben gehad, ook al vormden ze

³⁶ M. Cloet, *Het kerkelijke leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIde eeuw. Tielt van 1609 tot 1700*, Leuven 1968, en vooral M. Cloet, N. Bostyn en K. De Vreese (red.), *Repertorium van dekenale visitatieverslagen betreffende de Mechelse kerkprovincie (1559-1801)* (Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis, publicatie 92), Leuven 1989, dat niet alleen een overzicht biedt van bronnen, maar ook van de tot dan toe verschenen studies over deze bronnen.

³⁷ Th. B. W. Kok, *Dekenaar in de steigers. Kerkelijke opbouwwerk in het Gentse dekenaat Hulst 1596-1648*, Tilburg 1971.

³⁸ A. Lottin en S. Duplessis maakten voor Rijsel een gelijkaardige stadsstudie, en later A. Thijs en M.J. Marinus voor Antwerpen over een ‘katholiek bastion’: A. Lottin, *Lille, citadelle de la Contre-réforme?*, Duinkerken 1984; S. Duplessis, *Lille and the Dutch Revolt. Urban stability in an Era of Revolution 1500-1582*, Cambridge 1991; A. Thijs, *Van Geuzenstad tot katholieke bolwerk. Maatschappelijke betekenis van de Kerk in contrareformatorisch Antwerpen*, Turnhout 1990; M.J. Marinus, *De contrareformatie te Antwerpen (1585-1676): kerkelijk leven in een grootstad*, Brussel 1995.

³⁹ J.D. Tracy ‘With and Without the Counter-Reformation: The Catholic Church in the Spanish Netherlands and the Dutch Republic, 1580-1650’, in: *Catholic Historical Review* 71 (1985), p. 547-575.

⁴⁰ J.A. Van Houtte (red.), *Un quart de siècle de recherche historique*, p. 311-320, p. 385-387, p. 387-397 en vooral M. Cloet, ‘Algemeen verslag over de kerkgeschiedschrijving betreffende de Nieuwe Tijd sinds 1970’, in: M. Cloet en F. Daelemans (red.), *Godsdienst. Mentaliteit en Dagelijks Leven. Religieuze geschiedenis in België sinds 1970. Handelingen van het colloquium van 23 en 24 september 1987*, Brussel 1988, p. 65-88; W.P. Blockmans en H. Van Nuffel (red.), *Staat en religie in de 15^e en 16^e eeuw. Handelingen van het colloquium te Brussel van 9 tot 12 oktober 1984*, Brussel 1986; M. Cloet, ‘Een kwarteeuw historische produktie in België betreffende de religieuze geschiedenis van de Nieuwe Tijd’, *Trajecta* 4 (1997), p. 198-223. Zie voor een recentere overzicht: D. Vansacker, ‘Bilancio storiografico della storia delle diocesi nell’area Belga-Olandese dopo la riorganizzazione del 1559’, in: *Storia della chiesa in Europa tra ordinamento politico-amministrativo e strutture ecclesiastiche*, Brescia 2005, p. 121-138.

⁴¹ J. Briels, *Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630*, Sint-Niklaas 1985 en veel later O. Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)*, Hilversum 2000.

daar steeds een minderheid.⁴² Heinz Schilling benadrukte de transformerende kracht van de religieuze bannelingen in Engeland en het Heilig Roomse Rijk.⁴³ Het bannelingenonderzoek was zo het enige domein dat vanzelfsprekend over de grenzen heen keek – men zou met enige overdrijving zelfs van een ‘Groot-Nederlandse’ inspiratie kunnen spreken – maar de concrete uitwerking was doorgaans sterk lokaal gericht en bleef vaak steken op het niveau van bilaterale relaties.

De ‘nieuwe’ historiografie na 1960 werd dus gekenmerkt door een voordien weinig gekende consensus: de Woltjer-these kreeg grote respons, en zowel het protestantisme als het katholicisme werden voortaan vooral ‘van onderaf’ bestudeerd en beschreven. Toch vonden de nieuwe perspectieven en visies uit de Nederlandse en Belgische geschiedschrijving lang niet altijd weerklank: zowel Geoffrey Parker (die sowieso weinig aandacht aan de dag legde voor religie) als Jonathan Israel maakte nauwelijks melding van de middengroepen of ‘kerkvolk’ in hun breed opgezette syntheseswerken over de Opstand en de Nederlandse Republiek.⁴⁴ Als de Woltjer-these wel werd opgepikt in de Angelsaksische historiografie, zoals door B. Kaplan in zijn monografie over Utrecht, dan was dat toch vooral om die te nuanceren.⁴⁵

Daartegenover vonden vanaf het eind van de jaren 1970 internationale ontwikkelingen in het historische onderzoek wel weerklank in de historiografie over de Nederlanden. Eerder is al gewezen op de betekenis van het werk van Bernd Moeller en Gabriel Le Bras, maar het was vooral de ‘confessionaliseringsthese’ van Heinz Schilling en Wolfgang Reinhard die in de laatste decennia van de twintigste eeuw op bijval kon rekenen. Schilling was natuurlijk geen onbekende in de historiografie over de zestiende-eeuwse Nederlanden: eerder al had hij gepubliceerd over de Nederlandse vluchtelingenkerken in Engeland en het Heilig Roomse Rijk, en over de opstandige Staten-Generaal en het verloop van de Opstand.

Schilling en Reinhard verdedigden in verschillende publicaties dat zowel de lutherse, calvinistische als katholieke kerk een proces van *Konfessionalisierung* doorliepen.⁴⁶ In plaats van de verschillen tussen de confessies te benadrukken, ging het nieuwe onderzoek voortaan

⁴² R. Van Roosbroeck, *Emigranten. Nederlandse vluchtelingen in Duitsland*, Leuven 1968; P. Denis, ‘Pour une histoire économique et sociale des réfugiés wallons et flamands à Norwich au XVIe siècle. Travaux récents et sources inexplorées’, in: *Archives et Bibliothèques en Belgique* 46 (1975), p. 472-488; N. Goose, ‘The ‘Dutch’ in Colchester: the Economic Influence of an immigrant community in the Sixteenth and Seventeenth Centuries’, in: *Immigrants & Minorities* 1 (1982), p. 261-280; L. Halkin, ‘Protestants des Pays-Bas et de la principauté de Liège réfugiés à Strasbourg’, in: E. Livet (red.), *Strasbourg au coeur religieux du XVIe siècle*, Straatsburg 1977, p. 297-329; G. Ramsey, *The City of London in international politics at the accession of Elisabeth Tudor*, Manchester 1975 (en diens andere publicaties); M. Backhouse, *The Flemish and Walloon communities at Sandwich during the reign of Elizabeth I (1561-1603)*, Brussel 1995; A. Pettegree, *Emden and the Dutch Revolt. Exile and the Development of Reformed Protestantism*, Oxford 1992.

⁴³ H. Schilling, *Niederländische Exulanten im 16. Jahrhundert: ihre Stellung im Sozialgefüge und im religiösen Leben deutscher und englischer Städte*, Gütersloh 1972.

⁴⁴ J. Pollmann, ‘Internationalisering en de Nederlandse opstand’, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 124 (2009), p. 515-535; J. Spaans, ‘Zeventiende-eeuwse kerkgeschiedenis en interdisciplinariteit’, in: *De Zeventiende Eeuw* 14 (1998), p. 207.

⁴⁵ B. Kaplan, *Calvinists and Libertines: Confession and Community in Utrecht, 1578-1620*, Oxford 1995, en weerwoord door Woltjer in diens bespreking van deze monografie in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 112 (1997), p. 407.

⁴⁶ Als samenvatting van deze studies kan gelden H. Schilling, ‘Confessional Europe’, in: T. Brady, H.A. Oberman en J.D. Tracy (red.), *Handbook of European History 1400-1600, Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, dl. 2, Leiden 1995, p. 641-681, met een beredeneerde bibliografie.

op zoek naar gelijkenissen op sociologisch vlak. Die bleken groter dan voorheen gedacht: alle kerken grensden hun leer af en canoniseerden die in geloofsbelijdenissen ('confessies', vandaar de overkoepelende term), alle confessies richtten zich op de socialisering en internalisering van nieuwe normen door de gelovigen (vandaar het belang van catechismus en onderricht), alle zetten een grootscheepse propagandaoorlog op touw (terwijl ze die van de tegenstanders censureerden), en in alle kerken – niet alleen de katholieke – werden rituelen geïntensiveerd. *Last but not least*, alle confessies gingen een verregaande samenwerking met de staat aan om de eigen belangen te beschermen en de eigen invloed te vergroten. Zo was het confessionaliseringproces onlosmakelijk verbonden met de voortschrijdende staatsvorming. Voor Schilling en Reinhard was het confessionaliseringproces zo mede de drager van *moderniteit*, in de zin van een toenemende bureaucratie (en dus minder willekeur) en grotere interventie van en door de staat. Weinigen volgen vandaag nog die appreciatie, maar de these bewerkte wel dat de traditionele dichotomie katholiek/traditioneel/behoudsgezend versus protestant/progressief/voortuitstrevend onhoudbaar werd.⁴⁷ Er bleken bovendien rijke bronnen aanwezig voor de vroegmoderne Nederlanden voor dit soort onderzoek. De reeds eerder vermelde katholieke visitatieverslagen konden door deze lens opnieuw worden bekeken, terwijl ook calvinistische kerkenraden en hun disciplinaire maatregelen genoeg materiaal hadden gegenereerd voor het toetsen van de confessionaliseringstheze.⁴⁸

Door de overeenkomsten van de vroegmoderne confessies sterk aan te zetten, bewerkte de 'confessionaliseringstheze' uiteindelijk een hernieuwde interesse in het vraagstuk van de religieuze co-existentie en de experimenten met multiconfessionele samenlevingen. Daarbij kwam de vraag naar de Nederlandse 'uitzondering' (ditmaal de aard van de spreekwoordelijke 'Nederlandse tolerantie') andermaal centraal te staan in de jaren 1990. Het debat werd veel neutraler dan voorheen gevoerd: de talrijke studies over calvinistische confessionalisering en tucht hadden immers net laten zien dat voorbehoud moest worden aangetekend bij een té liberaal gedachte tolerantie. Religieuze pluriformiteit, omgangsoecumene en discussiecultuur

⁴⁷ W. Reinhard, 'Gegenreformation als Modernisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters', in: *Archiv für Reformationsgeschichte* 68 (1977), p. 226-251.

⁴⁸ H. Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700*, Hilversum 1990; G. Rooijackers en Th. van der Zee (red.), *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk*, Nijmegen 1986; en vooral J. Pollmann, 'Off the record: problems in the quantification of Calvinist church discipline', in: *Sixteenth Century Journal* 33 (2002), p. 423-438, zie vooral p. 423 voor de invloed op de historiografie over de Nederlanden. Vergelijk daarnaast O. Mörke, 'Konfessionalisierung als politisch-soziales Strukturprinzip? Das Verhältnis von Religion und Staatsbildung in der Republik der Vereinigten Niederlande im 16. und 17. Jahrhundert', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990), p. 31-60. Voor een meer recente toepassing van de confessionaliseringstheze: B. Boute, *Academic Interests and Catholic Confessionalisation: The Louvain Privileges of Nomination to Ecclesiastical Benefices*, Leiden/Boston 2010.

werden de nieuwe *buzzwords*.⁴⁹ De klemtoon lag in deze studies vooral op de zeventiende eeuw; de zestiende eeuw was niet meer dan een opmaat.⁵⁰

Al deze doorbrekingen van traditionele onderzoekkaders waren kenmerkend voor de grote vernieuwingen die de kerkgeschiedenis na 1960 doormaakte. Kerkhistoricus W. Janse heeft die veranderingen eens samengevat als een reeks verschuivingen: ‘van religieus verzuimd naar neutraal, van theologisch naar integraal, van nationaal naar internationaal, van landelijk naar lokaal en van schriftelijk naar “digitaal”’.⁵¹ De theologen en confessionele historici, die het onderzoeksveld lang hadden gedomineerd, maakten plaats voor gewone (vaak leken-) historici die zich lieten inspireren door de *Annales*-school en de *new history*, graag over disciplinaire en landsgrenzen heenkeken, en nieuwe vragen stelden. De controverses tussen de confessies, die lang een motiverende factor achter het reformatie-onderzoek waren geweest, werden ingeruild voor wetenschappelijke debatten over de juiste interpretatie van wat inmiddels het tijdvak van de reformaties was gaan heten. De kerkgeschiedenis groeide uit tot een volwaardige studie naar de religieuze geschiedenis, volledig ingebed in de cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis. Joke Spaans sprak van een ‘integrale kerkgeschiedenis van onderop’, die weliswaar theologie en kerkelijke instituties nog altijd aan de orde stelde, ‘maar dan vooral in de vraag in hoeverre zij bepalend waren voor de levens, gebruiken en visies van degenen die uitgesloten waren van posities van macht en gezag.’⁵² Een dergelijke aanpak vroeg om een breed, comparatief perspectief dat zich mede liet inspireren door de antropologie en de sociologie en op zoek ging naar nieuwe bronnen, van visitatieverslagen tot registers van kerkenraden, van politieke correspondentie tot ambachtsarchieven, en van pamfletten tot prenten en gravures.

De slinger slaat terug? Hervorming en controverse

De verbreding en verschuiving van onderzoeksagenda’s na 1960 ging ten koste van meer traditionele vraagstukken, zoals die over de interne hervorming van de confessies, en de controverses tussen hen. Recentelijk kan men echter een vernieuwde interesse voor deze thema’s vaststellen. De slinger lijkt dus aan een teruggaande beweging begonnen.⁵³ De confessionele conflicten – *affrontements religieux* – vormen wederom het onderwerp van menig onderzoek; conflict, geweld, verschil, controverse lijken vandaag de nieuwe (maar in

⁴⁹ W. Frijhoff, *Embodied belief: ten essays on religious culture in Dutch history*, Hilversum 2002.

⁵⁰ A. Pettegree, ‘The politics of toleration in the Free Netherlands, 1572-1620’, in: O.P. Grell en B. Scribner (red.), *Tolerance and intolerance in the European Reformation*, Cambridge 1996, p. 182-198; M.E.H.N. Mout, ‘Limits and Debates: a comparative View of Dutch Toleration in the Sixteenth and early Seventeenth Centuries’, in: C. Berkvens-Stevelinck, J. Israel en G.H.M. Posthumus Meyjes (red.), *The Emergence of Tolerance in the Dutch Republic*, Leiden 1997, p. 37-47; en late echo hiervan in: W. Frijhoff, ‘Was the Dutch Republic a calvinist community? The state, the confessions and culture in the early modern Netherlands’, in: A. Holenstein, T. Maissen en M. Prak (red.), *The republican alternative. The Netherlands and Switzerland compared*, Amsterdam 2008, p. 99-122.

⁵¹ Janse, ‘De protestantse reformatie in de Nederlanden’, p. 48.

⁵² Spaans, ‘Zeventiende-eeuwse kerkgeschiedenis’, p. 206-217; vgl. eerder ook Frijhoff, ‘Van “histoire de l’Église” naar “histoire religieuse”. De invloed van de “Annales”-groep op de ontwikkeling van de kerkgeschiedenis in Frankrijk en de perspectieven daarvan voor Nederland’, in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 61 (1981) 113-153.

⁵³ J. Roegiers en A. Th. Van Deursen: ‘Tien jaar Trajecta’, in: *Trajecta* 11 (2002), p. 97-112. Zie ook Th. Clemens, *Cirkelen rond de geschiedenis van het katholiek leven in Nederland*, CD-Rom, 2004.

essentie oude) trefwoorden.⁵⁴ Veel sterker dan hun door de meer systematisch-sociologische *Konfessionalisierungsthese* geïnspireerde voorgangers hebben onderzoekers weer oog voor de verschilpunten tussen de confessies als verklaring van een aantal contingente gebeurtenissen. Van een terugkeer naar de monolithische geloofsblokken van weleer is echter geen sprake: ook de conflicten en de culturele verschillen binnen eenzelfde kerk worden in het huidige onderzoek erkend en benoemd (een recent artikel gewaagt zelfs van een ‘conflictcultuur’ binnen de Lutherse kerk).⁵⁵ Maar de terugkeer naar oude kwesties in de historiografie over de zestiende-eeuwse Nederlanden is niettemin opvallend.

Allereerst is daar het (hernieuwde) inzicht in de hervormingsbereidheid bij alle confessies, en de daarbij horende kracht van het theologische argument. De nieuwe generatie historici na 1960 nuanceerde de traditionele nadruk op het succes van Luthers leer, en verklaarde het succes van de reformatoren vooral uit de politieke en sociale verhoudingen en de uitzonderlijke kracht van de nieuwe media als de boekdrukkunst en de grafiek. Daarbij benadrukten zij dat het ‘succes’ niet beperkt bleef tot het protestantisme alleen, omdat alle confessies in feite van dezelfde maatschappelijke mechanismen en mediastrategieën gebruik maakten; alleen de chronologie verschilde. Het recente onderzoek legt meer dan voorheen de nadruk op de hervormingsgezindheid binnen de laatmiddeleeuwse kerk, een kerk waar vele opties mogelijk waren.⁵⁶ Hervorming is dus niet langer het voorrecht van protestantse confessies en hun theologische leiders.⁵⁷ Mede dankzij dit recent onderzoek, dat de kracht van de oude kerk onderstreept en de betekenis van antiklerikale gevoelens nuanceert, is het belang van theologie – overtuigen door inhoud – weer onder de aandacht van historici gekomen. Of in de woorden van toonaangevend reformatiespecialist Diarmaid MacCulloch: ‘The old church was immensely strong, and that strength could only have been overcome by the explosive power of an idea’.⁵⁸

Die hernieuwde belangstelling voor theologie en het theologische argument verschilt echter grondig van de polemische kerkgeschiedenis van voor de jaren 1960. Er is tegenwoordig een veel grotere en bijna vanzelfsprekende erkenning van de raakpunten tussen de verschillende theologieën: allen debatteerden over het genadevraagstuk, zowel katholieken als protestanten

⁵⁴ O. Christin, *Confesser sa foi. Conflits confessionnels et identités religieuses dans l'Europe moderne (XVIe-XVIIe siècles)*, Seyssel 2009; B. Forclaz (red.), *L'expérience de la différence religieuse dans l'Europe moderne (XVIe-XVIIIe siècles)*, Neuchâtel 2013 en naar aanleiding van het thema van een publiek concours (CAPES) de talrijke publicaties in Frankrijk P. Souriac en R. Souriac, *Les affrontements religieux en Europe. Du début du XVIe siècle au milieu du XVIIe siècle*, Parijs 2008; V. Castagnet, O. Christin en N. Ghermani (red.), *Les affrontements religieux en Europe du XVIe au XVIIe siècle*, Villeneuve d'Ascq 2008; W. Kaiser, *L'Europe en conflits. Les affrontements religieux et la genèse de l'Europe moderne vers 1500 – vers 1650*, Rennes 2008; G. Murdock, P. Roberts en A. Spicer (red.), *Ritual and Violence: Natalie Zemon Davis and Early Modern France*, Oxford 2012.

⁵⁵ I. Dingel, ‘The culture of conflict in the controversies leading to the Formula of Concord (1548-1580)’, in: R. Kolb (red.), *Lutheran Ecclesiastical Culture 1550-1675*, Leiden/Boston 2008, p. 15-64; J. Pollmann, ‘Countering the Reformation in France and the Netherlands: clerical leadership and catholic violence, 1560-1585’, in: *Past and Present* 190 (2006), p. 83-120.

⁵⁶ A. Speetjens, ‘A quantitative approach to late medieval transformations of piety in the Low Countries. Historiography and new ideas’, in: Robert Lutton en E. Salter (red.), *Pieties in Transition. Religious practices and Experiences, c. 1400-1640*, Aldershot 2007, p. 110-114

⁵⁷ M. Mullett, *The Catholic Reformation*, Londen/New York 1999, p. 1-28.

⁵⁸ D. MacCulloch, *Reformations. Europe's House Divided, 1490-1700*, Londen 2003, p. 110.

claimden de kerkvader Augustinus, en juist die raakpunten leidden tot pennen- en propagandastrijd. Tot laat in de zestiende eeuw bleef overtuigen met argumenten actueel, zoals de vele godsdienstgesprekken demonstreerden.⁵⁹ De vestiging van een controversetheologie aan de katholieke universiteiten was dan ook in essentie een product van de zestiende-eeuwse reformatiebewegingen.⁶⁰ Ontegensprekelijk beïnvloedde deze theologie de concrete kerkorganisatie en de rituele praktijk en bevestigde ze zo dagelijks de verschilpunten tussen de confessies. De grote twistpunten tussen de confessies bleven immers de leerstellige principes en de bronnen van het geloof – de Schrift en de kerkelijke tradities – en daarbij dan vooral de positie van het kerkelijk leergezag.⁶¹

Tegelijkertijd is er in het recente onderzoek sprake van een opvallende aandacht voor contingentie: bepaalde, niet te voorziene gebeurtenissen bleken in belangrijke mate bij te dragen tot gedeelde ervaringen en het kweken van een nieuwe identiteit onder geloofsgenoten. Die ervaringen konden stedelijk, regionaal of supraprovinciaal zijn. Zo toonde J. Pollmann aan dat voor katholieken in de Nederlanden de trauma's van Beeldenstorm en het calvinistische bewind inspireerden tot verhalen en voorstellingen die leken aanzetten tot een grotere participatie in hun kerk.⁶² Ook de meest recente publicaties van (en ter ere van) A.C. Duke laten zien dat religieuze identiteiten zich voortdurend 'hervormen' en kunnen veranderen.⁶³ P. Arnade demonstreerde op zijn beurt dat dezelfde Beeldenstorm afhankelijk van de stedelijke context wel heel verschillende vormen en betekenissen kon aannemen: in Ieper eigenden beeldenstormers zich de dagen (tijd) van de lokale Mariaverering toe, in Antwerpen ging het de beeldenstormers om het claimen van de sacrale ruimte van de kathedraal, en in Gent recupereerden ze het verleden van de bestraffing van de stad door keizer Karel V om het beeldenstormen te legitimeren. Dezelfde rituele handeling kreeg zo in andere contexten andere betekenissen.⁶⁴

Bovenal is vandaag de dag het perspectief verbreed, waardoor het zestiende-eeuwse geloofsleven (kerken, confessies en religieuze identiteiten) is gesitueerd in een complex web waaraan zowel clerici en theologen, humanisten en handelaren, magistraten en armen, bannelingen en leken deelnamen. De geschiedschrijving is dus niet meer exclusief 'top-down', zoals in de traditionele kerkgeschiedenis, maar ook niet langer 'bottom-up' zoals nadien. Het geloofsleven wordt vandaag ergens 'from the middle' gemaakt en beschreven.⁶⁵ Door dit alles

⁵⁹ C. Augustijn, *De godsdienstgesprekken tussen Rooms-katholieken en protestanten van 1538 tot 1541*, Haarlem 1967.

⁶⁰ H. Smolinsky, 'Kontroversetheologie', in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, dl. 6, Freiburg/Basel/Rome/Wenen 1997, kol. 333-335; F. Laplanche, 'Controverses et dialogues entre catholiques et protestants', in: J.-M. Mayeur, Ch. Pietri, A. Vauchez en M. Venard (red.), *Histoire du Christianisme des origines à nos jours*, dl. 8: M. Venard, *Le temps des confessions (1530-1620/30)*, Parijs 1992, p. 299-322.

⁶¹ O. Christin, 'La formation étatique de l'espace savant. Les colloques religieux des XVIe-XVIIe siècles', in: *Actes de la recherche en sciences sociales*, 133 (2000), p. 53-61.

⁶² J. Pollmann, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands 1520-1635*, Oxford 2011.

⁶³ J. Pollmann en A. Spicer (red.), *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands. Essays in Honour of Alastair Duke*, Leiden/Boston, 2007; A.C. Duke, *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries*, Ashgate 2009.

⁶⁴ P. Arnade, *Beggars, Iconoclasts & Civic Patriots. The Political Culture of the Dutch Revolt*, Ithaca/London, 2008, hoofdstuk 4.

⁶⁵ A.-L. Van Bruaene en M. Bauwens, 'De Sint-Jacobskerk te Gent: een onderzoek naar de betekenis van de stedelijke parochiekerk in de zestiende-eeuwse Nederlanden', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudbeeldkunde te Gent* 65 (2012), p. 103-125.

groeit de erkenning dat de uitkomst van de controverses niet of nooit vastlag, en dat tijdgenoten zich daarvan bewust waren.⁶⁶

Zo sluit het thema van deze bundel, religie, hervorming en controversie in de zestiende-eeuwse Nederlanden, naadloos aan bij deze recente ontwikkelingen in de historiografie. Stuk voor stuk illustreren de artikelen in deze bundel de nieuwe vragen en belangstellingsgebieden en leveren zij een belangrijke bijdrage aan het recente onderzoek. Het is daarbij geen toeval dat twee van de vier opgenomen artikelen nadrukkelijk aandacht vragen voor het katholieke intellectuele milieu. Ook dat past in de opvallende recente *revival* van studies naar het katholicisme in de vroegmoderne Nederlanden.⁶⁷ Beide bijdragen onderstrepen bovendien expliciet het belang van theologie en het theologische argument. Zo schetst Gert Gielis in zijn artikel hoe de Leuvense theoloog en latere inquisiteur Ruard Tapper van Enckhuysen zich inzette voor een bestrijding van de *negligentia* door wereldlijke en geestelijke gezagsdragers, en dat nog vóór de uitvaardiging van de Tridentijnse hervormingsdecreten in de Nederlanden in 1565. Gevormd door het strijdbare academisch milieu van Leuven, en getuige van de groeiende kloof tussen de rooms-loyale en protestantse confessies in de jaren 1540, door Gielis bestempeld als een ‘kanteldecennium’, deed Tapper verschillende pogingen de oudere aanzetten tot kerkhervorming van zijn leermeester Adriaan van Utrecht te actualiseren. In woord en geschrift probeerde hij zijn leerlingen – de toekomstige geestelijke gezagsdragers – te overtuigen van de noodzaak van een ingrijpende disciplinaire-intellectuele hervorming van de clerus. En niet zonder succes. In zijn voorstellen tot herstructurering van de bisdommen in de Nederlanden, het befaamde bisdommenplan van 1558-1559, liet Tappers leerling Franciscus Sonnius zich duidelijk inspireren door de ideeën van zijn leermeester. Ruard Tapper, de *bête noire* in de ogen van veel protestantse geschiedschrijvers, bleek in werkelijkheid dus veel hervormingsgezinder dan zijn reputatie in protestantse kringen als agressieve ketterjager doet vermoeden. Veel vroeger en vooral ook veel krachtiger dan vaak in de literatuur is verondersteld, kwam vanuit het Leuvense theologische milieu een krachtig tegengeluid tegen het succes van de protestanten. Van een passief afwachten was geen sprake.

Passiviteit kan ook de controversetheoloog Thomas Stapleton moeilijk worden verweten, zoals de bijdrage van Wim François aantoont. Geboren in 1535 in Henfield in het graafschap Sussex en gevormd door de Engelse godsdiensttwisten, ontwikkelde Stapleton zich na zijn definitieve vlucht naar Leuven in 1563 als een actieve polemist voor de katholieke zaak, met een ijver en een felheid die karakteristiek is voor veel bannelingen en vluchtelingen. Anders dan Tapper, die zijn publiek voor zijn hervormingsvoorstellen vooral zocht onder de studenten theologie, wilde Stapleton een bredere lezersschare bereiken. Als een soort ‘freelance controversialist’ zonder formele aanstelling aan een universiteit mengde hij zich met Engelstalige publicaties (aanvankelijk vertalingen van bestaande Latijnse werken, maar later ook origineel werk) actief

⁶⁶ F.M. Higman, *Lire et Découvrir. La circulation des idées au temps de la Réforme*, Genève 1998.

⁶⁷ C. Kooi, *Calvinists and Catholics during Holland's Golden Age: heretics and idolaters*, Cambridge 2012; C. Parker, *Faith on the margins: Catholics and Catholicism in the Dutch Golden Age*, Cambridge 2008; G. Janssen, ‘Exiles and the Politics of Reintegration in the Dutch Revolt’, in: *History* 94 (2009), p. 37-53, en het eerder geciteerde werk van J. Pollmann, *Catholic Identity*.

in actuele Engelse godsdienstkwesities. Geschrokken door de Beeldenstorm, die hem duidelijk maakte dat het calvinisme inmiddels was uitgegroeid tot een internationale beweging, verbreedde Stapleton zijn perspectief. Hij werd daarin beïnvloed door het sterk door de contrareformatie getekende klimaat aan de Universiteit van Douai, waar hij zich in 1569 had gevestigd. Voortaan richtte hij zich in het Latijn op theologische kwesities die een internationaal publiek aangingen en manifesteerde hij zich als een fel verdediger van de kerkelijke tradities als bronnen voor de theologie. Het leverde hem waarschijnlijk in 1571 de belangrijke leerstoel controversetheologie, die zich inmiddels tot een volwaardige discipline binnen de theologie had ontwikkeld, aan de Universiteit van Douai op. Paradoxaal genoeg had de controversetheoloog Stapleton echter het meeste succes met zijn minst polemische werken, zijn preekboeken.

De betekenis van het theologische argument bleef niet beperkt tot de wereld van de geestelijken en de universitaire theologen, zoals uit de bijdragen van Mirjam van Veen en Guido Marnef blijkt. In hun onderlinge concurrentiestrijd om aanhang en erkenning speelden de vertegenwoordigers van de verschillende protestantse confessies in het publieke debat herhaaldelijk de theologische kaart uit. Dat was natuurlijk vanzelfsprekend in de door Van Veen geanalyseerde godsdienstgesprekken tussen gereformeerden en doopsgezinden uit de late zestiende eeuw: daarin handelde het in de eerste plaats om de theologische kennis en spitsvondigheden van de deelnemers. Maar ook in de meer ordinaire machtsstrijd tussen calvinisten en lutheranen in Antwerpen en Brussel in het Wonderjaar 1566 en gedurende de periode van de zogenaamde Calvinistische Republieken (1577-1585) probeerde men elkaar met behulp van geschriften, rituelen en roddels en geruchten theologisch onderuit te halen, zoals Marnef in zijn bijdrage laat zien. Vooral de verschillen in de opvatting van de Avondmaalleer maakten veel emotie los, en leidden tot felle woordenwisselingen en pamflettenstrijd. De kracht van het theologische argument, zo blijkt eveneens uit deze beide artikelen, stond echter nooit helemaal op zichzelf maar was mede afhankelijk van de lokale of gewestelijke machtsverhoudingen en de percepties van de direct betrokkenen. Intellectuele overtuigingskracht alleen was daardoor lang niet altijd voldoende, zoals verschillende gereformeerde deelnemers aan twistgesprekken met de doopsgezinden ondervonden. Inhoudelijk-theologisch hadden zij duidelijk de overhand, maar dat was zelden doorslaggevend omdat de doopsgezinden daar hun fabelachtige Bijbelkennis en levensheiliging tegenover konden plaatsen. De religieuze controverses van de zestiende eeuw werden zo op verschillende niveaus uitgevochten en beslist.

Geschiedenis speelde in al deze controverses een opvallende rol. De gereformeerden in Antwerpen en Brussel gebruikten vooral de recente troebelen om de loyaliteit van de lutheranen in diskrediet te brengen: hadden die zich in 1567, toen de rebellerende calvinisten door de koninklijke troepen in het defensief waren geraakt, niet te snel en te gemakkelijk met de

autoriteiten en katholieken verzoend? In hun godsdienstgesprekken met de doopsgezinden gebruikten de calvinisten eveneens het recente verleden, alleen ging het ditmaal om het juist te radicale verleden van de doopsgezinden, gesymboliseerd door de Boerenoorlog en Münster. Voor katholieke theologen als Tapper en Stapleton ging de geschiedenis veel verder terug. In hun pogingen de protestantse leerstellingen van *sola gratia*, *sola fide* en *sola scriptura* te ondermijnen, moesten zij terug naar de geschiedenis van de primitieve, eerste kerk en de ware aard van de kerkelijke tradities en de kerkvaders. Het was dan ook geen oprechte historische belangstelling die Stapleton ertoe aanzette de *Historiam Ecclesiasticam Gentis Anglorum* van Beda Venerabilis in het Engels te vertalen, maar theologische actualiteit: de geschiedenis was nodig om de waandenkbeelden van de protestantse tegenstanders aan te tonen en de ware aard en de hervormingsgezindheid van de eigen confessie en kerk te demonstreren.

Levendige geschiedschrijving kan uiteindelijk niet zonder controversen. Maar waar de controverse in de zestiende eeuw leidde tot onoverbrugbare tegenstellingen, daar onderzoekt geschiedschrijving vandaag de dag die controverses om tot de wereld van de reformaties door te dringen. Zo staat de slinger nooit stil. Dat blijkt ook uit de bijdragen aan deze bundel.

